

düşünülen kelimenin, yandan bakıldığında gemiye benzediği için kemeçe>kemençe biçiminde de düşünülebileceğini ifade eder. Yazar, kemençenin coğrafyasına, yapılışına, ve terimlerine de değinir.

Serender yapı biçimi, dördüncü bölümde üzerinde durulan konulardan biridir. Kaynağının Seyhan-Altay bölgesinde bulunan bir anıta ve Sibiryaya, Uygur Türklerinin mimarisine dayandığı düşünülen serendi/serender yapı biçimi, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yiyeceklerin kurutulması, depolanması ve korunması amacıyla uzun yıllardır yaygın olarak kullanılmaktadır. Demir, bu yapı biçimine adını veren serendi/serender kelimesinin seren direği/tireği kelimelerinin birleşmesiyle oluştuğunu iddia eder. Kelimenin seren, serende, serenti, serenter, serentir, serentire gibi farklı kullanımları mevcuttur. Bu bölümde, serender yapı biçiminin ve serender kelimesinin kaynağı yanında bu mimarî tarzının coğrafyası, yapılışı ve terimleri hakkında da bilgiler bulmak mümkündür.

Dördüncü bölümün son konusu ahşap camilerdir. XX. yüzyılın başlarına kadar yapılmaya devam edilen bu camilerin kaynağının da serenderde olduğu gibi Orta Asya olduğunu vurgulayan Demir, ahşap camilerin coğrafyası, araştırma yapılan ahşap camiler, bu camilerin yapılışı ve bunlarda öne çıkan bazı motifler ve tarihî alt yapıları ile ilgili bilgi verir. Ahşap camilerde görülen motifler Türk süsleme sanatının en güzel örneklerindedir.

Demir, Trabzon ve yöresinin kültür yapısının bu beş unsutla sınırlı olmadığını belirterek ilerde yapacağı daha kapsamlı yayınlarla kültür unsurları ile ilgili daha geniş ve ayrıntılı bilgiler vereceğini açıklar.

Çalışmanın sonuna, kitapta geçen özel adların yer aldığı bir Dizin eklemiştir. Bu dizin çalışmadan yararlanmayı kolaylaştırmaktadır.

Necati Demir bu eserinde, yaklaşık on yıldır bölgede yaptığı alan araştırmaları sonucunda elde ettiği bilgi ve birikimi,

yerli ve yabancı birçok kaynağı da inceleyerek okurlara sunmuştur. Demir'in ulaştığı bilgiler, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin çok eski tarihlerden beri bir Türk yurdu olduğunu açıkça göstermektedir. Orta ve Doğu Karadeniz'deki Türk tarihi, dili ve kültürünün birlikte ele alındığı bir eser olan bu çalışmanın, ilgili disiplinlere olduğu kadar ulusal bilince de büyük katkısının olacağı şüphesizdir.

***

KUZEY GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE EDATLAR

Birol İpek*

Ercan Alkaya, *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yayıncılık / 17,
Elazığ 2007, 759 s

Edatlar, tek başlarına anlamları olmayan fakat cümle içinde kullanıldıklarında bir anlam ifade eden kelime türleridir. İfade imkânı dilin bir zenginliğidir. Edatlar da dile ifade gücü ve nüans kazandıran sözcük türleridir. Tarih boyunca geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş olan Türk dilinde sayısız edatlar kullanılmıştır. Bunların tespit edilmesi sınıflandırılması çeşitli şekillerde işlenmesi ses, şekil bilgisi açt-

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Dili Öğretmeni.

sından olduğu kadar anlamı bilgisi açısından da oldukça önemlidir. Edatlarla ilgili yapılan bu tür müstakil çalışmalar, Türk dilinin anlam zenginliği açısından da ne kadar önemli olduğunu unutmamak gerekir.

Edatlar konusunda yapılmış çalışmalardan biri Elazığ Manas Yayıncılık tarafından Şubat 2007'de yayımlandı. Eser orta boy olup 759 sayfadan oluşmaktadır.

Eserde; İçindekiler (s. 5-12), Ön Söz (13-15), Giriş (17-77), İnceleme (79-748), Sonuç (749-752), Kaynaklar (753-759) yer almaktadır.

Prof. Dr. Ahmet BURAN yönetiminde doktora tezi olarak hazırlanan *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, isimli eser Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç Dr. Ercan ALKAYA'nın yayımlanan Doktora çalışmasıdır. Türkçede kelimeler gramerdeki yerleri ve işlevleri bakımından "anlamli kelimeler" ve "görevli kelimeler" olmak üzere başlıca iki gruba ayrılmaktadır. İsim, isim soylu kelimeler (zamir, sıfat, zarf) ve fiiller anlamli kelimeleri meydana getirmektedir. Bunların dışında kalan kelimeler ise, (edat, bağlaç, ünlem) görevli kelimeleri oluşturmaktadır. Eser, bu ikinci grup kelime türü olarak adlandırıldığımız edatlarla ilgilidir. Türkiye'de akademik düzeyde edatlarla ilgili yapılan ilmi çalışmaların azlığı nedeniyle bu tür çalışmalar bir hayli önemlidir. Bu nedenle *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar* isimli bu çalışma Kuzey Grubu Türk Lehçeleri dolayısıyla Türk dili için oldukça önemli bir eserdir. Bu alanla ilgili çalışmalar gözden geçirilerek ve metinler taranarak hazırlanmış olan eser, edatlarla ilgili son yılların önemli bir araştırmasıdır.

Bugün yazılı belgelerle takip edebildiğimiz Türkçe, XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı dili olarak devam etmiştir. Ancak bu tarihten sonra Türkçe, Kuzey-Doğu ve Güney-Batı Türkçesi olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Türkçe, XV. yüzyıldan itibaren de Kuzey (Kıpçak), Doğu (Çağatay), ve

Batı (Oğuzca) şeklinde üç yazı diline ayrılmıştır.

Türk dilinin üç tarihi lehçesinden biri olan Kıpçak Türkçesi, günümüzde Çağdaş Türk Lehçeleri adıyla çeşitli yazı dillerine ayrılmıştır. Bu yazı dilleri Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar ve Karay Türkçeleridir.

Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar isimli eser yukarıda ismi verilen on yazı dilinde kullanılan edatlarla ilgili en kapsamlı çalışmadır. Bu çalışma, başta alanla ilgili doksana yakın eser taranarak örnek metinler seçilmiş ve konu ile ilgili en son çalışmalar büyük bir titizlikle incelenerek hazırlanmıştır.

Eser, Ön Söz, Giriş, İnceleme, Sonuç ve Kaynaklar bölümlerinden meydana gelmektedir. Ön söz'de araştırmacı öncelikle böyle bir çalışmayı neden seçtiğini belirtmiştir. Türkiye'de edat konusunda fazla ilmi çalışma olmadığını belirten araştırmacı, bu eserin Türk diline küçük bir katkıda bulunmak gayesiyle böyle bir çalışmaya başladığını yazmıştır.

Giriş bölümünde, Türk dilinin tarihi dönemleri içinde Kıpçakça'nın yeri ve bu lehçenin devamı olan yazı dillerinin bugünkü durumu hakkında bilgi verilmiştir. Giriş bölümü kendi içinde üç bölüme ayrılmıştır. *I. Araştırmada Kullanılan Metod*: Bu bölümde araştırmacı özellikle yardımcı kelimeler olarak adlandırılan edat, bağlaç ve ünlemin ayrımını yaparak çalışmasının sınırlarını çizmiştir. Bu çalışmada sadece sona gelen edatlar ele alınmış bağlaç ve ünlem edatları çalışma dışında bırakılmıştır. Önce konu ile ilgili eserler tespit edilmiş. Tespit edilen bu eserlerde edatların nasıl seçildiği ve nasıl işlendiği hakkında kapsamlı bilgi verilmiştir. Araştırmacı, her özellik için üç örnek bu arada, özel önemli olan veya gerekli görülen bazı edatları fazla örnekle gösterdiğini belirtmiştir. *II. Kaynak Eserlerin Tasnifi*: Araştırmacı bu bölümde eserinde kullandığı kaynakları: a) Kitaplar. b) Gramer Kitapları. c) Sözlük-

ler. d) Basılmamış Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri. e) Dergiler olarak tasnif etmiştir. Konu ile ilgili kaynaklar bu bölümde tasnif edilerek hangi ve ne tür kaynaklardan yararlandığı belirtilmiştir. *III. Edat Kavramı*: Araştırmacı bu bölümde belki de Türk dilinin en karmaşık konusu olan edat terimi üzerinde durmuş, önce terim olarak edatı ele alarak uzun bir değerlendirme yapmıştır. Gramerle ilgili yapılan çalışmalarda edat için hangi terimlerin kullanıldığı anlatılmış, daha sonra edatın tanımı verilerek şimdiye kadar edatla ilgili yapılan farklı tanımlar bir bütünlük içinde değerlendirilmiştir. Ayrıca edatların özellikleri maddeler halinde sıralanmış, edatların anlamı meselesi üzerinde durulmuştur. Bu bölümde araştırmacı ayrıca edatlarda vurgu konusuna da değinmiştir. Araştırmacı "ekleşmiş ve tek heceden ibaret olan edatların vurgusuz, iki ve ikiden fazla heceden oluşan edatların ise yarı vurgulu edatlar" olduğunu belirtmiştir. Edatların tasnifi meselesi ile ilgili sorunlar, gramercilerin görüşleri de belirtilerek ayrıca anlatılmıştır. Burada Türkçede edatların nasıl sınıflandığı üzerinde durulmuş belli başlı edat tasnifleri sıralanmıştır. Metin taraması yapılan eserler ve kısaltmalar, diğer kısaltmalar ve çalışmada kullanılan fonetik transkripsiyon işaretleri bu bölümde alt başlık olarak detaylı bir şekilde belirtilmiştir.

İnceleme bölümünde yukarıda belirtilen Kuzey grubu Türk lehçeleri içinde yer alan on yazı diline ait doksan eser taranarak tespit edilen edatlar incelenmiştir. Çalışmada toplam 221 edat yer almaktadır. Edatlar alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Eserde incelenen her edat, on yazı dilindeki varyantlarıyla ele alınarak bu edatların yapıları, kullanımları, görevleri örnek metin içinde verilmiştir. İncelenen her edatın ayrıca tarihi kökenine dair köken bilgisi incelemesi de yapılmıştır. Böylece eserde yer alan edatların yapısı, kökeni ve hangi anlamlarda kullanıldığı hakkındaki bilgilere ulaşma kolaylığı sağlanmıştır. Edatlar örnek içinde verilmiş,

örneklerin Türkiye Türkçesi karşılığı tırnak içinde verilerek okuyucuya büyük kolaylık sağlanmıştır. Böylece bir edatın hangi yazı dilinde ne şekilde ve hangi manalarda kullanıldığı belirlenmiştir. Örnek olması açısından araştırmacının 91. sırada yer verdiği "Gayrı" edatını nasıl anlattığını verelim:

Gayrı

Yapısı: Bu edat Arapça "gayr" kelimesinin teklik 3. şahıs iyelik ekiyle oluşmuş (<gayr+ı) şeklindedir. Gayrı "-den başka" anlamında Başkurt, Kumuk, Kırım Tatar ve Karay Türkçelerinde çıkma hâlinde sonra kullanılan bir edattır. Başkurt ve Karay Türkçelerinde çok nadir olarak görülür. Başkurt Türkçesinde "ğeyrê", Kumuk Türkçesinde "ğayrı", Kırım Tatar Türkçesinde "ğayrı", Karay Türkçesinde "ğayrı" şeklindedir.

Kullanımı: a. İsmi Çıkma Halinden Sonra kullanımı: Baş: Yakın tirele yerek menen muyıldan **ğeyre** ber ağas ta yuk (BTH_I, s.256) "Yakın çevrede kızıl ağaç ile idris ağacından başak bir ağaç da yok."

Kum. Xalk yomaqlarını köplerinde batır, nart adamlardan **ğayrı**, atlar, yılanlar, türlü-türlü hayvanlar, kuşlar, devler, ajdağalar ortağçılığ ete. (KYX, s. 5) "Halk masallarının çoğunda kahramanlardan, nartlardan başka; atlar, yılanlar, çeşitli hayvanlar, kuşlar, devler, ejderhalar rol oynar.

Kır. Tat. Olarını arasında öz milletimiz vekillerinden **ğayrı** başka xalkların muzıka medeniyeti saasındaki meşur erbaplarının adları da az degil. (KTXY, s. 5) "Onların arasında kendi milletvekillerimizden başka, diğer halkların müzik medeniyeti sahasındaki meşhur ustalarının adları da az değildir."

b. Zamirlerden Sonra Kullanımı

b.1. Kişi Zamirlerinin Çıkma Hâlinde Sonra Kullanımı

Baş. Unan **ğeyre** Eslem kıla. (TDS, s. 186) "Ondan başka kimse gelmedi."

Kum. Amalsız atam nietsin,/Menden
kayı yaşı yoğ (KXY, s. 120) "Zavallı
babam nietsin, benden başka oğlu yok."

Kır. Tat. Menden kayı yar sever-
señ,/Eki közüñ kör olsun. (KTXY, s. 13)
"Benden başka yâr seversen, iki gözün
kör olsun."

b.2. İşaret Zamirinin Çıkma Hâ- linden Sonra Kullanımı

Kum. Tepsige bulardan kayı paçanı
vazir-vakilleri de oltura. (KYX, s. 145)
"Bunlardan başka sofraya padişahın vezir-
leri, vekilleri de oturuyor."

Kır. Tat. Bundan kayı şairniñ özüne
xas tili ve üslubi oğlanı kibi qaldırıldı.
(ETM, s. 4) "Bundan başka, şairin kendi-
ne has dili ve üslubu olduğı gibi bırakıl-
dı."

b.3. Belirsizlik Zamirinin Çıkma Hâlinden Sonra Kullanımı

Kum. Birevden kayı, barısı da yaxşı
cavap bedri. (Kum. Til, s. 141) "birisinden
başka, hepsi de güzel cevap verdi."

c. İsim-filin Çıkma Hâlinden Son- ra Kullanımı

Kır. Tat. Xayreddin efendige baş egip
sesini çıkarmamaktan kayı çare qalmadı.
(KTT, s. 47) "Hayreddin Efendi'ye baş
egip sesini çıkarmamaktan başka çare
kalmadı."

Görevi:

a. Sınırlama: İşi, olayı, durumu sınır-
lar ve kesin olarak belirtir.

Baş. Unan geyre keşe
kelmene. (TDS, s. 187) "Ondan başka
kimse gelmedi."

Kum. Sizin yurtda kumuk tilden kayı
tilde söyleygenler yaşayımı? (KT5, 6) "Si-
zin yurdunuzda Kumuk Türkçesinden
başka bir dilde konuşanlar yaşıyor mu?"

Kır. Tat. Menden kayı yar sever-
señ,/Eki közüñ kör olsun. (KTXY, s. 13)
"Benden başka yâr seversen, iki gözün
kör olsun."

Kar. Senden kayı (KRPS, s. 163)
"Senden başka"

b. Bağlama: Belirtilen duruma, kişiye
ve olaya ek olarak, başka durum, kişi ve
olayların olduğunu bildirir.

Baş. Unan geyre Eslem qala. (TDS, s.
186) "Ondan başka Eslem kalıyor."

Kum. Özleni ana tilinden kayı rus
tilni de üyreneler. (KT5, s. 6) "Kendileri-
nin ana dilinden başka Rusçayı da öğreni-
yorlar."

Kır. Tat. Bundan kayı şairniñ özüne
xas tili ve üslubi oğlanı kibi qaldırıldı.
(ETM, s. 4) "Bundan başka, şairin kendi-
ne has dili ve üslubu olduğı gibi bırakıl-
dı." (Alkaya, 2007: 334-337)

İnceleme bölümünün devamında
gramer kitaplarında fazla rastlamadığımız
yeni yöntemlerle 221 edatın istatistik
bilgileri verilmiştir. Bu çerçevede önce
*Edatların Kuzey Grubu Türk Lehçelerindeki
Dağılımı* verilmiştir. Burada hangi edatın
hangi yazı dilinde kullanıldığı belirtilmiştir.
Edatların Kuzey Grubu Türk Lehçelerin-
deki dağılımı ayrıca tablo üzerinde işaret-
lenerek gösterilmiştir. Sonra, edatlar *Yapı
ve Kökenlerine Göre* tasnif edilmiştir. Bu
tasnifle edatların isim kökenli, fil kökenli,
yabancı asıllı ve birleşik yapıda olanları
ayrı ayrı belirtilmiştir. Araştırmacı, *Edatla-
rın Kullanışlarına Göre* bir tasnifini yaparak
bu edatların isimlerin hangi hallerinden
sonra kullanıldıklarını belirtmiş ve tablo
üzerinde işaretleyerek ayrıca göstermiştir.
Son olarak *Edatların Görevlerine (Fonksiyon-
larına) Göre* bir tasnifi yapılmıştır. Bu
tasnifte edatların hangi görevlerde kulla-
nıldıkları belirtilmiş. Bu istatistiğe göre
Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde edatların
toplam 32 görevde kullanıldığı ortaya
çıkartılmıştır.

Sonuç bölümünde araştırmacı yaptığı
çalışmada elde ettiği sonuçları 20 madde
halinde sıralamıştır. Elde edilen istatistik
bilgileri tek tek değerlendirilmiştir. Araş-
tırmacı sonuç bölümünde özetle şunları
söylemiştir:

1. Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde kullanılan toplam 221 edat, Tatar Türkçesinde 88, Kazak Türkçesinde 80, Kırgız Türkçesinde 93, Başkurt Türkçesinde 95, Karakalpak Türkçesinde 90, Kumuk Türkçesinde 48, Nogay Türkçesinde 61, Karaçay-Balkar Türkçesinde 58, Kırım Tatar Türkçesinde 64 ve Karay Türkçesinde 38 edat tespit edilerek incelenmiştir.

2. Yapı ve köken bakımından Kuzey Grubu Türk Lehçelerindeki edatların çoğu isim ve fiil kökenlidir.

3. Yabancı kökenli (Arapça ve Farsça) olan 36 edattır. Geri kalan 185 edat Türkçe asıllıdır.

4. İncelenen edatlar en çok zaman, sınırlama, benzerlik, karşılaştırma, sebep, vasıta görevleriyle kullanılmıştır.

5. Kırım Tatar Türkçesi, edatları bakımından Oğuz grubu Türk lehçelerine daha yakındır.

Araştırmacı, kaynaklar bölümünde eserinde kullandığı kitapları, makaleleri, doktora ve yüksek lisans tezlerini alfabetik sıraya göre vermiştir.

Dil, elbette bir milletin sihirli hazinesidir. Dile ait her eser, o hazineyi açan bir sihirli anahtardır. Türkçeye ve Türklüğe hizmet eden bu tür temel eserleri tanımak ve tanıtmak gerekir.

***